

Evliyaları: Gönül Sultanları, İstanbul 1996; Abdurrahman Şeref, "Topkapı Sarayı Hümâyunu", *TOEM*, I (1326-27), s. 265-299, 329-364, 393-421, 457-483, 521-527, 585-594, 649-657, 713-730; Mübahat Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *TED*, 7-8 (1977), s. 277-392; a.mlf., "Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İTED*, VII/1-2 (1978), s. 1-212; A. Turgut Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika", *JTS*, II (1978), s. 55-84; Atilla Çetin, "İstanbul'daki Tekke, Zaviye ve Halkahlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika", *VD*, XIII (1981), s. 583-590; Semavi Eyice, "İstanbul'un Camiye Çevrilen Kiliseleri", *Taç*, I/2, İstanbul 1986, s. 9-18; a.mlf., "İstanbul [Tarihî Eserler]", *İA*, V/2, s. 1214/44-157.

DİA

Hat. İstanbul, klasik hat nevilerinin Osmanlı hattatları eliyle farklı üsluplar kazandığı, yeni hat çeşitlerinin ortaya çıktığı, geliştiği, en güzel örneklerinin verildiği ve eğitiminin yapıldığı İslâm dünyasının önde gelen ilim ve sanat merkezlerinden sonuncusu olmuştur. Fetihten sonra Fâtih Sultan Mehmed'in ilim hayatında ve güzel sanatlarda başlattığı hamlelerin neticesi olarak başta sülüs-nesih olmak üzere aklâm-ı sittenin bütün neveleri, Şeyh Hamdullah Efendi'nin eliyle yaklaşık 890 (1485) yılından başlayarak İstanbul'da yeni bir üslûba kavuştu. Kısa zamanda Osmanlı hattatlarını etrafında toplayan bu ekol diğer İslâm ülkelerinde de benimsendi ve yayıldı.

Osmanlı hat dünyasında Yâkût el-Müs-tâ'sımî üslûbu, XVI. yüzyılda Ahmed Şemseddin Karahisârî tarafından sanat ağırlığı daha belirginleşerek yeniden ihyasına çalışıldıysa da bu çaba ancak bir hattat nesli sürebilmiştir. Aklâm-ı sitte 1090'dan (1679) itibaren yine İstanbullu bir hat dehası olan Hâfız Osman'ın eliyle ikinci ve önemli tekâmülünü burada geçirdi. Kısa bir müddet sonra Şeyh Hamdullah tarzi unutulacak hale geldi.

Hâfız Osman'ın devamı kabul edilen hattatlardan Kazasker Mustafa İzzet ve Mehmed Şevki efendiler farklı üslûplarıyla sülüs, nesih ve rikâ' yazılarına en güzel nisbet ve âhengi İstanbul'da kazandırmışlardır. Celi sülüs hattı da asıl hüviyeti-

Mustafa Râkım Efendi'nin Tophane Nusretiye Camii içindeki celi sülüs kuşak yazısından bir detay

ni Mustafa Râkım Efendi'nin eliyle 1220'den (1806) sonra bu şehirde bularak Sâmi Efendi eliyle en mükemmel hale girip zamanımıza kadar intikal etti. Orhan Gazi'den itibaren zamanla değişikliğe uğrayan padişah tuğraları da XIX. yüzyıl başlangıcında Mustafa Râkım'da güzelliğinin zirvesine erişti ve Sâmi Efendi ile kemalini buldu. Bu arada Mahmud Celâleddin Efendi'nin başlattığı sert ve durgun görünüşlü celi sülüs anlayışı da Mustafa Râkım üslûbu karşısında fazla sürmedi.

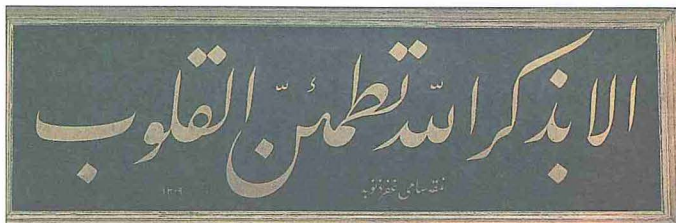
Tevkî' ile rikâ' yazılarının İran sahasında kazandığı farklılıklardan doğan ve aklâm-ı sittenin dışında gelişerek XV. yüzyıl başlarında kullanılmaya başlanan nesta'lık hattı İstanbul'da yeni bir yazı nevi olarak kabul gördü. Ancak sadece ta'lik adıyla anılan bu yazı "hurde" denilen ince şekliyle Bâb-ı Fetvâ tarafından benimsenmişti. Şer'î ve kazâi kararların yazılmasında olduğu kadar şuarâ divanlarının yazılmasında da gittikçe artan bir ilgiyle kullanıldı; XVII. yüzyıl ortalarında ise İran'ın nesta'likteki büyük ismi İmâdüddin el-Hasenî üslûbunun talebesi Buharalı Derviş Abdî-i Mevlevî eliyle İstanbul'a gelerek yayılışıyla daha da ehemmiyet kazandı ve kitâbeler de bu hatla yazıldı.

1190'dan (1776) sonra Yesârî Mehmed Esad Efendi'nin ortaya koyduğu ve oğlu Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin geliştirdiği Osmanlı-Türk üslûbundaki nesta'lık ve celi nesta'lık hatlarıyla çeşitli eserler verilirken İstanbul'un en güzel kitâbeleri iki yüzyıldan fazla Sâmi Efendi'nin eliyle kemâline ulaşan celi nesta'likle yazıldı.

Ta'lik hattı, münşiler tarafından İran bölgesinde hüküm süren İslâm devletlerinde resmî yazışmalar için kullanılmaktaydı. Bunlardan biri olan Akkoyunlular, Otlukbeli Meydan Savaşı'nda Osmanlılar'a mağlûp olunca Fâtih Sultan Mehmed, Uzun Hasan'ın sarayındaki sanatkârları da İstanbul'a getirdi. Böylece kadîm ta'lik hattı İstanbul'da zamanla esaslı bir şekil değişikliğine uğrayıp XV. yüzyıl sonlarında divanî adıyla farklı bir yazı olarak doğdu. Kısa bir müddet sonra daha da girift bünyesi ve satırlarının kanal halindeki görünüşüyle divanîden farklı bir karakter kazandı. Celi divanî adıyla tanınan bu yeni yazıyla birlikte divanî XX. asra kadar gelişimini sürdürerek sadece resmî yazışmalarda kullanıldı. Ancak saltanatın ilgasından önce ve sonra celi divanî hattı ile ender de olsa levha yazılmıştır. Ayrıca kırma denilen basite indirgenmiş divanî yazısına da Bâbiâlî'nin dâhilî kayıt muamelelerinde sıkça tesadüf edilmektedir.

İlk örnekleri XVIII. yüzyılın başlarında görülen rik'a hattı, İstanbul'da Divân-ı Hümâyûn'da doğup Bâbiâlî kalemlerinde geliştirilen ve Mümtaz Efendi ile İzzet Efendi rik'ası adıyla iki üslûp kazanmış olan divanî karakterinde bir yazıdır. Osmanlılar'da daha çok günlük hayatta, mektuplarda, resmî yazılarda kullanılan bu yazı zamanla diğer İslâm ülkelerinde de benimsenmiş ve günümüzde İslâm dünyasında en çok kullanılan bir yazı halini almıştır.

Hat sanatının İstanbul'da yüzyıllar içinde geliştirdiği muhtelif birikim, ahşaba dayalı sivil mimari sebebiyle öncelikle şehirde ortaya çıkan büyük yangınlardan, sonra da depremlerden aşırı şekilde zarar görmüştür. Cami, mescid, dergâh, türbe, vakıf kütüphaneleri gibi dinî yapılarda mevcut taşınabilir eserlerin zamanla yok olmasının önüne geçebilmek için Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin Evkâf nâzırlığı sırasında Süleymaniye'de tesis edilen Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi bu hu-

Sâmi Efendi'nin
Altunizâde
Camii'ndeki
celi ta'lik
levhası

sustaki ilk ciddi ve resmî tedbir olup hat sanatı örneklerinin korunmasında çok faydalı olmuştur. Cumhuriyet devrinde Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ne çevrilerle 1983'ten itibaren Sultanahmet'teki İbrâhim Paşa Sarayı'na taşınan bu müze de nâdide hat örnekleri bulunmaktadır. Ayrıca tekke, zâviye ve türbelerin kapatılmasından sonra buralarda bulunan hat eserleri diğer eşya ile birlikte vakıf teber-rükât ambarlarına taşındıysa da bunların büyük bir kısmı zamanla kaybolup gitmiştir. Aynı şekilde hizmet dışı bırakılarak 1932 yılından itibaren satılan camilerdeki mevcut eserler de ya komşu bir camiye nakledilmiş veya ziyan olmuştur. Ancak sonraki yıllarda Vakıflar Umum Müdürlüğü'nde saklanan hüsn-i hat örnekleri, muhtelif camilerde bulunup da çalınma ihtimali görülen bazı eserlerin ilâvesiyle 1970'te Fatih Halıcılar Medresesi'nde bir araya getirilerek burası Vakıflar Hat Müzesi adıyla açılmış, 1984'te Beyazıt'ta İstanbul Belediye Kütüphanesi'nin boşalttığı medreseye nakledilmiştir.

Topkapı Sarayı Müzesi'nde, Osmanlı padişahlarının kitap sanatlarına gösterdiği büyük ilgi ve destek sonucu saraydaki çeşitli kütüphanelerin bir araya gelmesiyle çok zengin bir hat koleksiyonu meydana getirilmiştir. Bu koleksiyonda başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere delâilü'l-hayrât, evrâd-ı şerife, divan gibi kitaplar, kıta, tûmâr, murakka' örnekleri, levhalar, hilyeler, yazı kalıpları olmak üzere pek çok seçkin hat eseri mevcuttur. Ayrıca XIX. yüzyılda buradan seçilmiş birçok kıymetli kitap yeniden satın alınanlarla çoğaltılarak Yıldız Sarayı Kütüphanesi kurulmuştur. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişinde kütüphanenin müdürü olan Sabri Efendi'nin (Kalkandelen) gayretiyle yağmadan kurtulan bu emsalsiz kütüphane, 1925 yılında İstanbul Dârülfünunu'na devredilerek Beyazıt-Süleymaniye yolundaki Mekteb-i Nüvvâb binasına taşınmış olup hâlen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi adıyla hizmetini sürdürmektedir. Özellikle kitap ve murakka' cinsi eserlerin yer aldığı bu kütüphane Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin âdetâ bir büyük şubesi gibidir.

İstanbul'daki muhtelif vakıf kütüphanelerinde mevcut kitapların 1918'den itibaren Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir araya getirilmesiyle hâsıl olan yazma eserler koleksiyonunda da hat sanatı yönünden değerli eserler vardır. Ayrıca hâlâ müstakil olarak korunan Hacı Selim Ağa,

Âtîf Efendi, Râgıb Paşa, Nuruosmaniye, Köprülü, Millet, Murad Molla gibi kütüphanelerde hüsn-i hat kıymeti taşıyan birçok yazma kitap bulunmaktadır.

İstanbul'un hat sanatı bakımından diğer bir önemi de buradaki özel koleksiyonlardır. Geçmiş yüzyılların İstanbul'unda hat koleksiyonuna sahip olan kimselelerin isimleri tam tesbit edilemese de zengin bir koleksiyona sahip olan Dârüssaâde ağası ve hattat Beşir Ağa'nın koleksiyonuyla ilgili bazı tafsîlât zamanımıza gelmiştir. Özel koleksiyonlar hakkında bir fikir vermek için bilhassa XIX. yüzyıldan başlayarak her İstanbul konağında başta hilye-i saâdet olmak üzere birkaç levhanın bulunmasına işaret edilebilir. Bu durum, Osmanlılar'ın sosyal ve kültürel hayatında hat sanatına karşı büyük bir alâka duyulduğunu, bu sanata ait zevk ve bilginin gelişmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca hattatların birçoğunun eski üstatlara ait eserleri kendi imkânlarına göre toplamaya çalıştıkları bilinmektedir. Meselâ XIX. asrın üstatlarından Kazasker Mustafa İzzet Efendi, talebesi Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey, Mehmed Şevki Efendi, Sâmî Efendi, bilhassa Mustafa Râkım yazılarına meraklı Abdülfettah Efendi, Haydarlı Ali Efendi bu isimler arasında ilk akla gelenlerdir. Said Halim Paşa, Debreli İsmâil Paşa, Keçecizâde Reşad Fuad Bey, Bâkizâde Müfid Bey (Mansel), Hacı Vesim Paşazâde Lutfi Bey, Sâhib Molla Beyefendi, Dersvekili Hâlis Bey gibi Osmanlı paşa ve paşazâdeleleriyle ilmiye mensuplarının da yazıya olan merakları topladıkları eserlerle sabittir. Beyazıt Kütüphanesi müdürü Hattat Tahsin Efendi'nin çok zengin koleksiyonu sonradan Halil Edhem Arda'ya geçmiş, bunun bir kısmı Topkapı Sarayı Müzesi'nde Arda başışı adıyla yer almış, bir kısmı da piyasada satılmıştır. Fakat XX. yüzyılın şuurla toplanmış en önemli koleksiyonu hattat Mehmed Necmeddin Okyay'a aittir. Büyük hattatların icâzetnâmelerinin de bulunduğu bu dikkate değer koleksiyon 1960'ta Topkapı Sarayı Müzesi'ne intikal etmiş, elde kalanların bir kısmı hat sanatına yakın ilgisiyle tanınan Ziya Aydın'a geçmiş, vefatından sonra küçük bir kısmı da Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nce satın alınmıştır. Osmanlı'nın son devrinde hat örnekleri toplayanlar arasında, kütüphanesiyle beraber hat koleksiyonunu 1953'te İstanbul Üniversitesi'ne bağışlayan İbnülemin Mahmud Kemal özellikle zikredilmelidir. Cumhuriyet devrinde ise Ekrem Hakkı Ayverdi, Hasan

Fehmi Enata, Bahattin Ersin, Macit Ayral, Fuat Şemsi İnan, Behçet Doğancı, İzzet Akosman ve hilye ağırlıklı bir koleksiyona sahip olan Muhittin Benli ile Mehmet Emin Barın, bilhassa Şevket Rado hüsn-i hat örnekleri toplamakta ilk hatırlanacaklardır. Şevket Rado koleksiyonu 1996'da kısmen Sabancı koleksiyonuna intikal etmiştir.

Hat sanatının İstanbul'da beş asırdan fazla bir zaman boyunca bıraktığı eserler arasında tarihi İstanbul binalarının kitâbeleri de önemle yer alır. Bunların başında gelen tuğraların kitâbelerin üstüne yerleştirilmesi geleneğinin ne zaman başladığı bilinmemektedir. İstanbul'da kitâbe üstünde görülen en eski tuğra Sultan I. Mahmud'a ait olup Karaköy Yeraltı Camii'nin kapısı üstünde bulunmaktadır. Ancak kitâbe ve tuğraların birçoğu, 15 Haziran 1927'de yürürlüğe giren "Türkiye Cumhuriyeti Dâhilinde Bulunan Mebânî-i Resmîye ve Milliye Üzerindeki Tuğra ve Medhiyelerin Kaldırılması" hakkındaki 1057 sayılı kanun gereği sıvayla kapatılmış, büyük bir kısmı ise kazınarak veya kırılarak yok edilmiştir. Nitekim Sultan Ahmed Cevrî Kalfa Mektebi kitâbesi mektep müdürü tarafından kazıtılırken olaya şahit olan Muallim Cevdet İnançalp ve Necmeddin Okyay'ın müzeler müdürü Halil Ethem Eldem'i haberdar etmeleriyle durdurulmuş, kısmen bu değerli eserlerin kıymının önüne geçilebilmiştir. Ancak bu arada, eskiden İnönü Stadi'nin yerinde bulunan İstabl-ı Âmire'nin Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi eliyle yazılmış büyük kitâbesi gibi değerli pek çok eser kırılarak yok edilmiştir. Buna karşılık, 1925'ten bu yana İstanbul Üniversitesi merkez binası olarak kullanılan Dâire-i Umûr-ı Askeriyye'nin 1927'de kapatılan kitâbeleri 1949'da Ahmet Süheyl Ünver'in telkiniyle devrin rektörü Sıddık Sami Onar tarafından açtırılmıştır. Fakat T.C. amblemi altında kalan Sultan Abdülaziz tuğrası hâlen kapalıdır. Galatasaray Lisesi üstündeki tarihî Adliye Kışlası kitâbesi de 1997'de lise müdürü Erdoğan Teziç'in çabalarıyla yerine konulmuştur.

İstanbul'da devrine göre hüsn-i hat değeri taşıyan kitâbe türü yazılar arasında, Yahyâ Sûfî'nin Fâtih Camii şadırvan avlusundaki pencere alınlıklarında yer alan ve kısmen zamanımıza gelen küfî ve celi sülûs hatları ile Fâtîha ve Âyetü'l-kürsî'si ve oğlu Ali Mürîd es-Sûfî'nin Fâtih Camii kitâbesinin önemli bir yeri vardır. Yine Ali Sûfî tarafından Topkapı Sarayı Bâb-ı Hü-

mâyunu'na üst tarafı müsennâ tarzda, alt kısmı da satır nizamına göre yazılmış celif sülüs kitâbe benzeri görülmemiş bir şaheser olarak zamanımıza erişmiştir.

Şeyh Hamdullah Efendi tarafından celif sülüs hatla yazıldığı bilinen Dâvud Paşa, Fîruz Ağa, Beyazıt Camii inşa kitâbeleri de İstanbul'da günümüze ulaşmış önemli hat sanatı örnekleridir. Süleymaniye'nin kubbe yazısının Ahmed Karahisârî'ye ait olduğu söylenirse de XIX. yüzyıl ortasında caminin geçirdiği büyük tamirde kubbe ve diğer yazılar Abdülfettah Efendi tarafından yenilenmiştir. Ancak mihrap ve etrafındaki çini üstüne celif sülüsler ve caminin kitâbesi Karahisârî'nin talebesi Hasan Çelebi'ye aittir. Yine Mimar Sinan eseri olan Atik Vâlide Camii'ndeki çini üzerine celif sülüs yazılar da Hasan Üskükdârî'nindir. Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Camii'nin hem iç hem dışındaki (kapı ve pencere üstü) celif sülüsler Demircikulu Yûsuf Efendi tarafından yazılmıştır. Ayrıca Karahisârî'nin Samatya'da Uşşâkî Dergâhı Çeşmesi üstündeki kendine has bir istifi zamanımıza gelmiştir. Karahisârî Dervîşi olarak tanınan Dervîş Mehmed'in yazdığı Büyükçekmece Köprüsü kitâbesi de celif sülüs yazının gelişmesini belgeleyen örneklerdendir. XVI. yüzyılın türbelerinde celif sülüsle çini üstüne kuşaklara sıkça rastlanırsa da hattatları belli değildir.

İstanbul'da kitâbe özelliğini taşıyan bazı önemli eserler şunlardır: Abdülfettah Efendi'nin Süleymaniye Camii dâhilî yazıları, Yıldız Hamidiye Camii yazıları (celî sülüs), Sirkeci Demirkapı Ertuğrul Çeş-

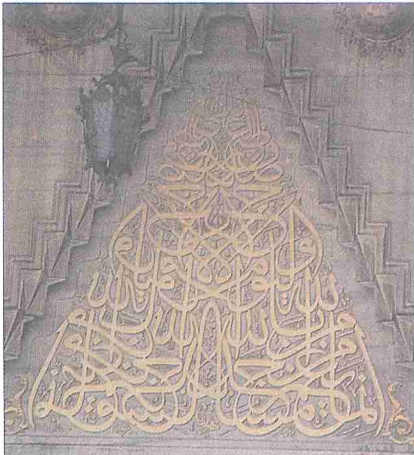
Şeyh Hamdullah
Efendi'nin
sülüs- nesih
koltuklu
kitası
(İÜ Ktp., AY,
nr. 6487)

mesi, Taşkuşla, Aksaray Vâlide Camii kitâbeleri, Beylerbeyi Sarayı içi (celî ta'lik) yazıları; Filibeli Ârif Efendi'nin Şehzade Camii kapı üstündeki celif sülüs yazısı; Alâeddin Bey'in Orhâniye Kışlası kitâbesi, Orhâniye Camii kuşağı, Sinan Paşa Camii iç pencereleri üstündeki celif sülüs esma-i hüsnâ yazıları; Ali Haydar Bey'in Dolmabahçe ve Ortaköy Büyük Mecidiye camileri, Selimiye Kışlası, Kasımpaşa Mevlîhânesi, Kabataş Âbidesi (celî ta'lik) yazıları; Bursalı Hezarfen Mehmed Efendi'nin Üsküdar Yeni Vâlide Camii ve Türbesi'ndeki celif sülüs yazıları, Sultan Ahmed'deki III. Ahmed Çeşmesi kitâbesindeki celif ta'lik yazıları; Çarşambalı Ârif Bey'in Aksaray Vâlide Camii celif ta'lik kitâbesi; Durmuşzâde Ahmed Efendi'nin Üsküdar Yeni Vâlide Çeşmesi, Beyazıt- Süleymaniye yolu üzerindeki Kaptan İbrâhim Paşa Camii ve Sebili, Çarşıkapı'daki Çorlulu Ali Paşa Dârülhadisi, Fatih'teki Feyzullah Efendi Medresesi (Millet Kütüphanesi) kitâbeleri (celî ta'lik); Eğrikapılı Râsim Efendi'nin Nuruosmaniye Camii ve Sâliha Sultan Çeşmesi kitâbeleri; Hacı Nâzif Bey'in Orhâniye Kışlası, Yıldız Saat Kulesi kitâbeleri (celî ta'lik); Mustafa Halim Özyazıcı'nın Beyoğlu Ağa Camii kuşağı (tamir sırasında bozulmuştur), Sultan Selim, Azapkapı ve Kadirga Sokullu camilerinin kubbe yazıları (celî sülüs); Hamit Aytaç'ın Şişli Camii kapı ve pencere üstü yazıları, Hacı Küçük Camii (sonradan tamir edilirken bozuldu), Eyüp Sultan ve Molla Çelebi camileri kubbesi (celî sülüs); Mehmed Hâşim Efendi'nin Sultan II. Mahmud Türbesi'nin celif sülüs kuşağı; Hatib Ömer Vasfi Efendi'nin Sultan Reşad Türbesi dış ve iç kuşak yazıları; Kısıklı Camii ve Çeşmesi yazıları (celî sülüs); İsmail Hakkı Altunbezer'in Edirnekapi Mihrimah Sultan, Lâleli, Üsküdar Selimiye ve Şemsipaşa camilerindeki kub-

be yazıları (celî sülüs). Eski İsmâil Züh-dü'nün Ahırkapı ve Narlıkapı kitâbeleri (celî sülüs); Yeni İsmâil Züh-dü'nün Eyüp, Şah Sultan Türbesi yazıları (celî sülüs); Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin Kasımpaşa Câmi-i Kebir, Bâbüali Nallı Mescid, Hırka-i Şerif Camii (celî sülüs), Dolmabahçe Sarayı, Ortaköy Küçük Mecidiye, Mercan Âli Paşa, Kadıköy İskele, Hırka-i Şerif camileri ve Selimiye Kışlası (yan kapı) ve İstanbul Üniversitesi tak kapısının arka kitâbeleri (celî ta'lik); Kâmil Akdik'in Topkapı Sarayı içindeki iki koğuş kitâbesi (celî sülüs); Kâtibzâde Mehmed Refi' Efendi'nin Amcazâde Hüseyin Paşa Çeşmesi, Nuruosmaniye Medresesi kitâbesi (celî ta'lik); Kebecizâde Mehmed Vasfi'nin Lâleli Camii yazıları; Macit Ayral'ın Şişli Camii şadırvanıyla Levend Camii'nin bütün yazıları (celî sülüs); Mahmud Celâleddin'in Eyüp, Mihrîşah Sultan Türbesi yazıları (celî sülüs); Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey'in Hacı Küçük Camii kitâbesi (celî sülüs); Mustafa Râkım'ın Fâtih Nakşidil Sultan Türbesi kuşağı, Fâtih Camii hazîre kapıları, çeşme, Nusretiye Camii kuşağı (celî sülüs); Üsküdar Mis-kinler Çeşmesi (celî ta'lik); Necmeddin Okyay'ın Çemberlitaş'taki Piyer Loti kitâbesi (celî ta'lik); Râsim Efendi'nin Altunizâde Camii kitâbesi (celî ta'lik); Sâmi Efendi'nin Erenköy Zihni Paşa ve Galip Paşa camilerinin ve Kapalı Çarşı'nın kitâbeleri (celî ta'lik), Şehzade, Nallı Mescid, Atik Ali Paşa camilerinin kapı üstü âyetleri, Eminönü Yeni Vâlide Çeşme ve Sebili'nin kitâbesi (celî sülüs); Sultan Abdülmecid'in Dolmabahçe, Ortaköy'de Büyük Mecidiye ve Küçük Mecidiye, Hırka-i Şerif, Kılıç Ali Paşa camilerinde dâhilî yazılar; Sultan II. Mahmud'un Bahçekapı Hidayet Camii dâhilî yazıları (celî sülüs); Sultan III. Ahmed'in Üsküdar ve Sultan Ahmed'deki çeşmelerinin kitâbeleri (celî sülüs);

Hamit Aytaç'ın Şişli Camii'nin cümle kapısı üzerindeki müsennâ, celif sülüs kitâbesi

İSTANBUL

Mehmed Şefik Bey'in bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası olan Dâire-i Umûr-ı Askeriyye, yanlarda ve arka yönünde dört âyet, Sultan Abdülmecid'in türbesi dahilinde kuşak yazı (celî sülûs); Teknecîzâde İbrâhim Efendi'nin Eminönü Yeni Vâlide Camii kapı üstleri ve hünkâr mahfilî yolu (celî sülûs); Veliyyüddin Efendi'nin Hekimoğlu Ali Paşa Camii ve Sebili kitâbeleri (celî ta'lik); Yahyâ Fahreddin Efendi'nin Tophâne-i Âmire ve Vefa'daki Âtîf Efendi Kütüphanesi kitâbeleri (celî sülûs); Yesârî Mehmed Esad Efendi'nin Topkapı Sarayı dâhilî kitâbeleri, Fâtih Türbesi, Aynalıkavak Sarayı iç ve dış kitâbeleri, Beylerbeyi Camii, Emirgân Camii ve Çeşmesi, Eyüp Mihrîşah Sultan Türbesi kitâbeleri (celî ta'lik). Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin İstanbul'da kitâbelelerine en çok rastlanılan celî nesta'lik eserlerinden bazılarında Topkapı Sarayı dâhilî kitâbeleri, Bâbü'lî, Alay Köşkü, Beyazıt Yangın Kulesi, Beylerbeyi Camii Muvakkithânesi; Nusretiye Sebili, Sümbül Efendi, Üsküdar Çiçekçi, Eminönü Arpacılar ve Hidayet camileri, Maltepe Kışlası kitâbe yazıları örnek verilebilir. Bunlardan başka Altunîzâde ve Cihangir camilerinde son devir üstatlarının hat sanatımız bakımından çok önemli levhaları bulunmaktadır.

Osmanlı devri İstanbul'unda bir kısmı hat sanatı bakımından ehemmiyet taşıyan kabir kitâbelerinin mükemmel örneklerine de 1960'lı yıllara kadar muhtelif kabristanlarda rastlamak mümkündür. Fakat bu yıllardan başlayarak yeni definlerle eski özelliklerini süratle kaybeden tarihî mezarlıklarda sanat değeri taşıyan kitâbeler çok azalmıştır. Ancak cami veya türbe hazîrelerinde sanat kıymeti taşıyan eski taşlar hâlâ görülmektedir. Celînin son tekâmülünü gösterdiği XIX. yüzyıldan itibaren yazılmış ve taşla dikkatle oyulmuş kitâbelerin bazıları şunlardır: Mustafa Râkım Efendi'nin Edirnekapı Mezarlığı'nda ağabeyi İsmâil Zühdi ve Eyüp Sultan Camii hazîresinde Çelebi Mustafa Reşid Efendi için yazdığı celî sülûs kitâbeler, Tophane'deki Kâdirîhâne'de Kazasker Mustafa İzzet Efendi kabrine Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey tarafından yazılan celî sülûs kitâbe, Sâmî Efendi'nin Eyüp Sultan Camii hazîresindeki birkaç kitâbesi, Hulûsî Efendi'nin Ahmed Nazîf Paşa kabrine yazdığı celî ta'lik, Hacı Nazîf Bey'in Sâmî Efendi'nin kızı Saadet Hanım için yazdığı celî sülûs kitâbe, aynı hazîrede Yesârî ve oğlunun celî ta'lik kitâbeleri, Hacı Kâmil Efendi'nin Sâ-

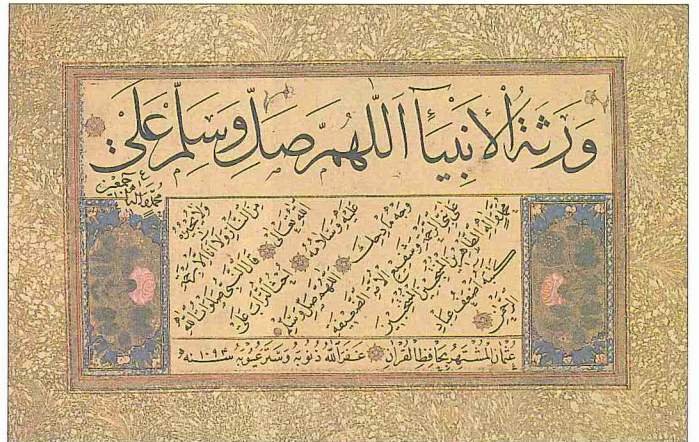
mi Efendi, Hatib Ömer Vasfî Efendi'nin de Fâtih türbedarı Ahmed Amiş Efendi için yazdıkları celî sülûs kitâbeler. İstanbul'a has kitâbe türlerinden biri de nişan taşlarıdır. 1950 yılına kadar mevcut olan, Okmeydanı'nda mesafe okçuluğunda başanlı kemankeşler için dikilen, üzerindeki tarih manzumeleri usta hattatlarca yazılan ve sonra dikkatle taşla geçirilen nişan taşları buranın 1950'den sonra cekondulaşmasıyla yok edilmiştir. Ayrıca tüfek atışında dikilen ve celî nesta'lik hatıyla Yesârî yahut Yesârîzâde tarafından yazılan nişan taşlarından İhlamur sırtlarında ve Teşvikiye Camii avlusunda numunelik birkaç adet kalmıştır.

İstanbul, XV. yüzyılın sonlarından itibaren İslâm dünyasında hat sanatının öğretim ve eğitim merkezi haline gelmiştir. Günümüzde de tarihten gelen bu vasfını korumaktadır. Bunun dışında Enderun ve Galatasaray mekteplerinde üstat hattatlar yetişmiştir. Vakfiyelerinde yazı öğretimi şartı bulunan Nuruosmaniye, Kara Mustafa Paşa gibi bazı İstanbul medreselerinden de sonraları buralarda hocalık eden genç hattatlar yetişmiştir. İstanbul'da hüsn-i hat ve buna bağlı kitap sanatlarının bir nizam çerçevesinde öğretilmesini sağlamak üzere, Mustafa Hayri Efendi'nin Evkaf nâzırı olduğu sırada Bâbü'lî'de Tersane emini Yûsuf Ağa'nın vaktiyle yaptırdığı tarihî sıbyan mektebinde 6 Receb 1332'de (31 Mayıs 1914) Medresetü'l-hattâtin isimli bir öğretim müessesesi açılmış, bu medrese özellikle Cumhuriyet devrinin bu sanatta yüz aklı olan genç sanatkarlarına yetişme imkânı sağlamış, mükemmel eserler verilmesine zemin oluşturmuştur. 3 Mart 1924'te yürürlüğe giren Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu gereği kapatılan Medresetü'l-hattâtin sekiz ay sonra Hattat Mektebi adıyla

tekrar açılmış, 1928'de yeni harflerin kabulüyle kapatılmış, hat öğretimi yapılmamak kaydıyla 1929'da Şark Tezyîni Sanatlar Mektebi adıyla yeniden faaliyete geçmiştir. Nihayet 1936'da Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne Türk Tezyîni Sanatlar Şubesi olarak bağlanan bu bölüm, arada kesintilere uğramakla beraber hâlen Mimar Sinan Üniversitesi'nin Güzel Sanatlar Fakültesi'nde Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü olarak devam etmektedir. İstanbul'da aralarında hüsn-i hatın da bulunduğu tezhip, minyatür, ebrû gibi sanatların 1984'ten beri öğretildiği ikinci resmî kurum da Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü'dür.

İstanbul, hat sanatına ve bilhassa hattatlara dair kıymetli kitapların kaleme alındığı bir şehir olarak da ehemmiyet arzeder. Bu konuda yazılmış ilk eser olan *Menâkıb-ı Hünerverân* (995/1587) Gelibolulu Âlî Mustafa Efendi'nindir (İstanbul 1926). Daha sonra Nefeszâde İbrâhim Efendi'nin *Gülzâr-ı Savâb*'ı (İstanbul 1938), Suyolcuâde Mehmed Necib Efendi'nin *Devhatü'l-küttâb*'ı (1150/1737; İstanbul 1942), Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'i (1184/1770; İstanbul 1928) gelir. Ancak kapsam itibarıyla aralarında en mühimi *Tuhfe-i Hattâtîn* olan bu kıymetli kaynaklar Osmanlı devrinde yazma eser olarak kütüphane raflarında kalmış, bu konuda bir kitabın İstanbul'da basılıp neşredilme önceliği, İranlı Habîb Efendi tarafından yazılmış ve geniş bir bölümü *Tuhfe*'den aktarılmış bulunan *Hat ve Hattâtân*'a nasip olmuştur (İstanbul 1305). Aynı konunun tamamlayıcısı olan İbnülemin Mahmud Kemal'in yazdığı *Son Hattatlar* da 1955'te yine İstanbul'da neşredilmiştir. Son yıllarda hat sanatına karşı

Hâfiz Osman'ın
sülûs- nesih
koltuklu
kitası
(İÜ Ktp., AY,
nr. 6498)

ilginin artması neticesi bu konulardaki neşriyat da çoğalmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul 1943-45, I-II, tür.yer.; Musahibzâde Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1946, tür.yer.; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* (Kazım Arısan – Duygu Arısan Günay), İstanbul 1995, I, 55-93; Günay Kut – Hatice Aynur, "İstanbul'un Mimârî Yapılarında Kitâbe Örnekleri", *Prof. Dr. Nihad M. Çetin'e Armağan*, İstanbul 1999, s. 63-96; Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul 1999, s. 276; M. Uğur Derman, "Mezar Kitâbelerinde Yazı Sanatımız", *TTOK Belleteni*, sy. 49 (1975), s. 36-47; a.m.f., "Cumhuriyet Devrindeki Türk Hat Sanatı", *Yeni Türkiye*, IV/23-24, Ankara 1998, s. 3173-3176; Semavi Eyice, "İstanbul [Tarihi Eserler]", *İA*, V/2, s. 1214/44-157.

M. UĞUR DERMAN

Mûsiki. Osmanlı dönemi mûsikisi kısaca, "devletin sınırları içerisinde özellikle Türkçe'nin kullanıldığı yerleşim merkezlerinde müslüman halk arasında hâkim mûsikî" olarak tarif edilebilir. Bilhassa İstanbul, Edirne, İzmir ve Selânik ile XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Güneydoğu Anadolu'daki belli başlı şehirlerde şekillenen bu mûsikî ilk hüviyetiyle XV-XVI. yüzyıllarda ortaya çıkmaya başlamış ve günümüze kadar gelişerek varlığını sürdürmüştür. Bu bölgelerde daha önce mevcut Türk mûsikisiyle merkezi önceleri Herat, ardından Tebriz olan İran mûsikisi arasında büyük bir benzerlik dikkati çekmektedir. Ancak müzik notasyonu ve uygulamaya bağlı teoriler sebebiyle Osmanlı dönemi mûsikisiyle Batı Asya "makam müzikleri" arasında oldukça fark vardır.

IX. yüzyıldan itibaren dünyanın belli başlı kültür ve sanat merkezlerinden biri olduğu için çeşitli mûsikî hareketlerinin görüldüğü İstanbul, Fâtih Sultan Mehmed tarafından fethedilip Osmanlı Devleti'nin başşehri olunca bu özelliğini geliştirerek sürdürmeye devam etti. Fetih'ten sonra yeniden inşa edilen şehir Ortadoğu'nun yeni mûsikî merkezi oldu. Ayrıca Anadolu'nun çeşitli yörelerine ait mûsikî gelenekleri göçlerle İstanbul'a ulaşarak burada da kimliğini sürdürme imkânı buldu. Ancak bir merkez olarak İstanbul'a asıl hüviyetini veren mûsikî makam mûsikisi olmuştur. Kökleri eskiye dayanan, Ortadoğu ve Yakındoğu ile Balkanlar'da yayılan bu mûsikinin gelişmiş sentezi burada gerçekleşti. İstanbul merkezli klasik mûsikî zamanla kurumlaştı ve hayatîyetini bu disiplin içinde devam ettirdi.

İstanbul merkezli mûsikî, tarihî seyri içinde şu dönemlere ayrılarak incelenebilir: 1. Kuruluş Dönemi (1580-1700). Bu dönemden önce bir hazırlık devresinden kısaca söz etmek gerekir. X-XVII. yüzyıllarda Balasagun, Fârâb, Kâşgar, Gazne, Belh, Herat, Urmiye, Merâğa, Bağdat, Konya, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi başşehirler, çoğu sanatkâr olan hükümdarların saraylarında topladıkları üstatlar sayesinde bir sanat ocağı niteliğini kazanmıştı. XV. yüzyılda Osmanlı sultanları II. Murad, II. Mehmed ile oğlu II. Bayezid'in güzel sanatlar ve özellikle mûsikî konusundaki koruyucu tutumları daha sonraki dönemlerin hükümdarları tarafından da devam ettirildi. Yavuz Sultan Selim'in İran seferi dönüşü Tebriz'den getirerek Enderun'a aldığı mûsikîşinaslar devrin mûsikî çalışmalarına ciddi katkıda bulundular. Ayrıca Şehzade Korkut, Nefîri Behram Ağa, Hasan Can Çelebi ve Emîr-i Hac gibi isimler, III. Murad dönemine kadar geçen zamana damgasını vurmuş başlıca mûsikîşinaslardandır. II. Murad'dan sonra Türk klasik mûsikisi için ikinci parlak dönem olarak nitelendirilebilecek olan devre IV. Murad ve IV. Mehmed'in saltanat yıllarını içine alır. Bu döneme, Osmanlı mûsikisinin kendine has sosyal yapısının ortaya çıktığı devir denilebilir. Aynı zamanda bir bestekâr olan IV. Murad Benli Hasan Ağa, Çengî Yûsuf Dede, Derviş Ömer Efendi, Âmâ Kadri, Koca Osman gibi bestekârlara sarayını açmasının yanı sıra başta Şeştârî Murad Ağa olmak üzere birçok Âzerî mûsikîşinası Revan ve Bağdat seferleri dönüşü İstanbul'a getirmiştir. Hâfız Post, Vehbî Osman Çelebi, Taşcızâde Receb Çelebi, Yahyâ Nazîm Çelebi, Sütçüzâde İsâ, Ali Ufkî Bey ise IV. Mehmed'in hazırladığı sanat ortamında yetişen önemli şahsiyetlerden ba-

zıdır. O sıralarda rağbet bulan Mevlevîlik de Konya'dan başşehre yönelmiş, böylece İstanbul'daki yüksek kültür ve sanat ortamı çerçevesinde çok etkili olan tasavvuf mûsikisi çalışmaları başlamıştır.

2. İlk Klasik Dönem (1700-1780). Osmanlı devri mûsikisinin bütün tarihi içerisinde en fazla değişim ve ilerlemenin, özellikle bestekârlık alanında bir zenginliğin yaşandığı zaman dilimidir. Mûsikî sanatı, III. Ahmed'in saltanatının ikinci yarısında Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın sadrazam oluşuyla başlayan Lâle Devri ile onu takip eden I. Mahmud, I. Abdülhamid dönemlerinde bilhassa saray ve çevresinde himaye görmüş, bu imkânlar III. Selim devrinde de devam etmiştir. Dönemin başlarında bestelediği tekbirle meşhur olan, nevâ makamında kârî, seğâh Mevlevî âyini ve rast makamında na'tını da içine alan pek çok eseriyle Mustafa İtrî; Diyarbekirli Seyyid Nûh; Türk mûsikisi tarihinde en çok dinî eser besteleyen Ali Şiruganî; bestelediği mi'râciyye, dört Mevlevî âyini ve icat ettiği nota sistemiyle tanınan Galata Mevlevihânesi şeyhlerinden Kutbunnâyî Osman Dede; peşrev besteciliğinde çığır açmış, bir nota yazım sistemi geliştirmiş ve kaleme aldığı edvârla devrin nazarî çalışmalarına büyük katkıda bulunmuş tanbûrî Kante-miroğlu (Prens Dimitrius Cantemir) dönemin en etkili mûsikîşinasları arasında yer alır. Ayrıca Lâle Devri atmosferi içinde sarayda yetişen pek çok mûsikîşinas arasında Enfî Hasan Ağa, Kara İsmâil Ağa, İbrâhim Ağa, Ebûbekir Ağa, Mustafa Çavuş, Tab'î Mustafa, kısaca *Atrabû'l-âsâr* diye bilinen mûsikîşinaslar sözlüğünün yazarı Şeyhülislâm Ebûîshakzâde Esad Efendi'den özellikle söz edilmelidir. Diğer taraftan gayri müslim mûsikîşinaslardan bestekâr tanbûrî Haham Musi (Muşe Fa-

Osmanlılar'da mehter takımını gösteren bir resim (Ârifî Mehmed Paşa, *Mecmûa-i Tesâvir-i Osmâniyye*, İstanbul 1279)

